

УДК 334.94 (477.8) «19/20»

Ю.В. Ніколенко

РОЗВИТОК КУСТАРНИХ ДЕРЕВООБРОБНИХ ПРОМИСЛІВ В РОСІЙСЬКІЙ ІМПЕРІЇ У ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ ХІХ – НА ПОЧАТКУ ХХ СТОЛІТТЯ

У статті розглядається історія розвитку кустарних деревообробних промислів в Російській імперії у другій половині ХІХ – на початку ХХ ст. У роботі показано різноманіття промислових занять кустарів-деревообробників, дається характеристика найбільш важливих з них, аналізуються локальні особливості промислів, визначається їхнє місце й роль в соціально-економічному просторі Росії.

Ключові слова: Російська імперія, кустарі, кустарні промисли, деревообробка, теслярство, бондарство, ложкарство.

В статье рассматривается история развития кустарных деревообрабатывающих промыслов в Российской империи во второй половине ХІХ – начале ХХ века. В работе показанное многообразие промысловых занятий кустарей-деревообделочников, дается характеристика наиболее важных из них, анализируются локальные особенности промыслов, определяется их место и роль в социально-экономическом пространстве России.

Ключевые слова: Российская империя, кустари, кустарные промыслы, деревообработка, плотничество, бондарство, ложкарство.

The history of development of handicraft woodworking industry in Russian empire at the second half of ХІХ – the beginning of ХХ century is examined in the article. The variety of enterprise occupation of handicraftsmen-woodworkers is displayed in the work, the description of the most important of them is given, the local features of the trades are analysed, their place and role at the socio-economic space of Russia is detected.

Key words: Russian empire, handicraftsmen, cottage crafts, woodworking, carpentry, cooper, wooden spoon.

Постановка проблеми. Актуальність теми дослідження обумовлена тим, що обробка дерева була важливим промисловим заняттям населення Російської імперії. Зокрема із дерева селяни-промисловики будували житлові й господарські будівлі, виготовляли знаряддя праці та предмети домашнього призначення. У другій половині ХІХ – на початку ХХ ст. повсякденні практичні потреби російського населення зумовили масовий розвиток кустарних деревообробних промислів. Тому без детального дослідження розвитку кустарних деревообробних промислів у неможливо об'єктивно зрозуміти розвиток усіх інших складових частин народного господарства, культурних і побутових процесів, що відбувалися в Російській імперії протягом другої половини ХІХ - початку ХХ ст. Важливість розробки досліджуваної проблеми також диктується назрілою необхідністю сучасного переосмислення багатьох суттєвих аспектів історії кустарної деревообробки й об'єктивного визначення місця цього промислу в соціально-економічному просторі Російської імперії та його ролі в модернізації країни. Всі ці обставини підтверджують, що для сучасної української історичної науки дослідження кустарних дере-

вообробних промислів Російської імперії залишається досить актуальним і представляє значний науковий і практичний інтерес.

Аналіз актуальних досліджень. Проблема історії розвитку кустарних деревообробних промислів в Російській імперії у другій половині ХІХ – на початку ХХ ст. завжди привертала увагу дослідників. Суттєвіший внесок у наукову розробку питання зробили такі дослідники як Т.Г.Богомазова [1], Є.І. Соловьева [18], М.Є.Станкевич [19], М.О. Філіпов [23] та ін. Аналіз досліджень і публікацій, що стосуються визначеної нами теми, свідчить, що попередниками був зібраний й узагальнений певний фактичний матеріал з історії кустарних деревообробних промислів Російської імперії. Ці роботи вирізняються насиченістю фактичним матеріалом і постановкою проблеми й дозволяють оцінити місце кустарних деревообробних промислів в народному господарстві Російської імперії у другій половині ХІХ – на початку ХХ ст., основні досягнення та недоліки їх розвитку. Однак дотепер вивчалися лише окремі аспекти проблеми, висвітлені, як правило, попутно при розгляді більш широких тем. Але наявні роботи значно розширили джерельну базу нашої проблеми, що суттєво посилило дослідницький потенціал авторів. Це зумовило авторський

інтерес до проблеми, дослідження якої ґрунтується на комплексі різноманітних за походженням джерел.

Мета статті полягає у комплексному дослідженні, систематизації та реконструкції кустарних деревообробних промислів в Російській імперії у другій половині XIX – на початку XX століття, аналізуванні локальних особливостей промислів, визначенні їх місця й ролі в соціально-економічному просторі країни, висвітленні технічної еволюції та організації основних виробничих процесів. Хронологічні межі дослідження охоплюють період другої половини XIX – початку XX ст., тобто той період в історії Російській імперії, коли для розвитку кустарної деревообробки тут існували найсприятливіші передумови й умови.

Виклад основного матеріалу. У пореформеній Російській імперії близько 31% всіх кустарів були зайняті в сфері деревообробки, яка мала багатовікову історію. Дерево в Росії із всіх матеріалів як по доступності, так і по легкості обробки посідало перше місце. Достаток лісів, простота обробки деревини уможливили виробництво масових виробів з дерева, надаючи широке поле їхнього збуту. Дерево стало найкращим матеріалом, що ріднило кустарного майстра з художником. Воно дозволяло з'єднувати утилітарні функції предмета з народним мистецтвом. Географія деревообробних промислів складалася поступово. Особливе поширення вони одержали в XVII ст., а їх подальший динамічний розвиток був пов'язаний з ростом будівництва міст, розвитком комунікацій, тісних внутрішньо економічних і зовнішніх зв'язків, а отже - і необхідністю створення всіляких видів транспорту. Особливий вплив на розподіл деревообробних промислів по території Європейської Росії мала лісистість, але позначалися й інші соціоекономічні фактори. Важливою обставиною був попит на продукцію деревообробки, що, у свою чергу, було обумовлено ступенем заселеності району, ростом населення. У цьому зв'язку стають зрозумілим, чому такі губернії, як Вологодська й Пермська, з їхньою щільністю в 4,5 й 12,4 чол. на одну квадратну версту, не в змозі були використати свої запаси деревини. Таким чином, географія кустарних деревообробних промислів Російської імперії у другій половині XIX – на початку XX ст. визначалася, головним чином, ступенем лісистості й щільністю населення, одночасно відбиваючи на собі складний ланцюг різних впливів, включаючи історичний процес розміщення населення і його історико-культурні традиції [6, с. 55 - 60].

Асортименти продукції більшої частини деревообробних промислів складався з досить не-

складних, часом грубо спрацьованих виробів, що задовольняла потреби селянського господарства. Способи обробки деревини й інструменти в таких виробництвах повсюдно були досить примітивні. Все це в чималому ступені формувало в суспільстві думка про низьку якість кустарної продукції, про відсутність висококласних майстрів серед кустарів. Тим часом, серед селянських кустарів-деревообробників була значна кількість справжніх професіоналів, які у своїй майстерності не уступали відомим фабрично-заводським майстрам. Однак при збуті виробів, що мали попит у городян й, у першу чергу, у заможних споживачів, сільським ремісникам завжди доводилося витримувати велику конкуренцію на міських ринках. У цьому випадку кустар майже завжди прибігав до випробуваного й надійного засобу здешевлення виробів, впливаючи по шляху спрощення прийомів виробництва й скорочення виробничих витрат. Якість продукції сільських ремісників багато в чому губилася й тому, що не поспівала за всіма змінами моди, смаку й попиту міських споживачів. Їм не завжди вдавалося встежити й за прогресом у сфері техніки і технологій, а найчастіше й не було засобів для введення у виробництво новітніх способів, що поліпшували якість виробів і піднімали продуктивність праці [9, с. 128 - 130].

У кустарній деревообробці широко використовувалися дерева всіляких порід: дуба, клена, липи, берези, ялини, сосни, горобини, черемшини, плодкових - яблуні, груші, сливи, вишні. Вид продукції, як правило, залежав від наявності тієї або іншої породи дерева. Так, наприклад, у розвитку бондарного промислу позначався не стільки достаток лісу, скільки знаходження в ньому дуба. Де зникав дуб, там припиняв своє існування й бондарний промисел. Стельмаський промисел часто збігався по території з бондарним, тому що для нього як сировина також була необхідна дуб. Виробництво коліс могло вироблятися лише там, де ріс ясен або ільм [12, с. 311].

Промислове виробництво посуду і особливо виробів з лубу й лика вимагало значну кількість липи. Оброблена кора липи становила основу кулеткацького промислу. Наприкінці XIX - початку XX ст. у приволзьких губерніях із цією метою у середньому на рік вирубувалося понад 5 млн. 40-60-літніх лип. На різні види деревообробки кустарі витрачали значну кількість осикової сировини. Особливе значення мав виробний матеріал із плодкових дерев: яблуні, груші, сливи, вишні, айви, персика, горіха. Багато які з цих порід по своїх якостях не уступа-

ли деяким видам привізної виробної деревини. Так, яблуня мала велику міцність й уживалася як для найбільш тонких токарських робіт, так й для зубчастих коліс на млинах. Вона ж була краще всіх інших порід для виготовлення плодкових та інших пресів. Груша, при всій своїй м'якості, відрізнялася досить коштовною якістю — не зсихалася, не жолобилася й тому була особливо придатна для виготовлення лінійок, дерев'яних кліше. Слива йшла на вироблення ручок кухонних ножів, дерев'яних кранів для чанів; айва, подібно яблуні, відрізнялася міцністю й служила для вироблення всіляких виробів. Стара вишня зі здоровою деревиною могла служити гарним матеріалом для заміни дорогої цінної деревини. Деревина персикового дерева цінувалася столярами за темні кольори й гарний малюнок. Горіх відрізняло безліч найвищих якостей, необхідних для виготовлення різних виробів у столярному промислі [17, с. 214 - 216].

В кустарних деревообробних промислах використовувалася й закордонна деревина. Масове завезення її з різних островів Атлантичного й Тихого океанів через європейські порти в Петербург і прибалтійські порти почалося ще в XVIII ст. З Кавказу привозили кавказьку «пальму» або самшит. Найпоширеніші породи дерев, що надходили в Росію й шли в кустарну деревообробку, були: 1) амарантове дерево, у німців відоме як *Amaranthholz*; 2) бакаут — у торгівлі й кораблебудуванні відомий за назвою *Lignum vitae*, його доставляли з Вест-Індських островів: Ямайки, Сант-Доминго, Св. Фоми, Мартиніка й Антильських; гондураське дерево — один з видів кампешевого або лазоревого дерева, відомого в російській торгівлі під загальною назвою цінної деревини, вищі сорти якого, іменовані іспанськими, одержували із Західного берега Юкатану, середній сорт («англійський») - з Гондурасу й низький - з Антильських островів.; 4) жовте дерево (*Rhus Cotinus*); залізне дерево - це *Casuarina egnisetifolia*, Forst (острова Індійського архіпелагу, і деякі інші види — з Вест-Індії, Австралії й т.д.); камфорне дерево надходило з Китаю й Індії; 7) кизил привозили в Петербург із Астрахані; інша цінна деревина йшла в Росію через Гамбург - з Мексики, Ост-Індії, Вест-Індії й ін. [20, с. 180 - 185].

До числа найпоширеніших серед кустарної деревообробки відносився столярний промисел. В економічній літературі, у різних видах статистики до нього зараховували багато видів деревообробки - від виробництва всілякої пакувальної тари до виготовлення високоякісних меблів з різьбленням. Вже в другій половині в XIX ст. у Європейській Росії склалося три великих райони кустарного столярництва - два Мос-

ковських і В'ятський, географія яких представляла значні вигоди для розвитку цього виду деревообробки [4, с. 18 - 20].

У Московському столярному районі виділялося меблеве виробництво, центрами якого були ряд волостей Московського й Звенигородського повітів. У значній кількості меблі робили в Дмитровському і Волоколамському повітах. Здавна користувалися популярністю центри меблевого промислу в селищах Верейського, Рузького та Серпуховського повітів. Продукція столярно-меблевого виробництва в Московській губернії була різноманітною: гардеробні й бібліотечні шафи, комоди, буфети, письмові столи, дзеркальні рами. По спеціальних замовленнях московських фірм робилися й секретери, бюро, конторки, аптечні шафи. У великій кількості вироблялася обстановка для кухонь, а також меблеві «верстати» - основа майбутніх диванів і крісел. У Грешковській волості Рузького повіту кустарі робили скрині [11, с. 217 - 220].

На початку XX ст. географія столярного промислу в Московському регіоні охоплювала села розташовані: в Дороховській волості Богородського повіту, де місцеві промислові селяни виготовляли столи, комоди, шафи, дивани, стільці та ін.; в Серединській волості Волоколамського повіту, де промислові селяни виготовляли шафи, столи, табуретки, рами та ін.; в Тимошевській волості, де промислові селяни виготовляли парти і віялки; в Митинській волості Дмитровського повіту, де промислові селяни виготовляли шафи, столи, дивани, меблі стародавнього стилю, полки, рами; в Озерецькій волості, де промислові селяни виготовляли шафки, полки, рамки, скриньки; в Сергіїв Посад, де промислові селяни виготовляли меблі; в Аксинїнській волості Звенигородського повіту, де промислові селяни виготовляли шафи, буфети, комоди, столи, дзеркальні рами, парти, шкільні дошки, футляри до годинників; Еремевська вол. (дивани, крісла, шафи, етажерки, стільці, дзеркальні рами з різьбленням); Павловська вол. (футляри для грамофонів); Перхушковська вол. (дзеркальні рами); Глебовська вол. Коломенського пов. (кіоти); Федосїнська вол. (столи, стільці, кіоти, скриньки); Карачаровська вол. Можайського пов. (шафи, табуретки); Дурикинська вол. Московського пов. (буфети, шафи, комоди, письмові столи); Озерецька вол. (шафи, столи); Черкизовська вол. (шафи, шифоньєри, буфети, туалетні столики, бібліотечні шафи, дивани, тумби, грамофонні комоди) [10, с. 289 - 295].

В 1880-і рр. у В'ятській губернії різними видами робіт в лісі займалося близько 30 тис. чол.,

серед яких селяни-деревоборники ставилося близько 17 тис. По даним 1881 р., 1437 чол. працювали в сфері столярного виробництва. В'ятський кустарно - столярний район поєднував безліч дрібних центрів цього промислу. Основна частина майстрів була зосереджена у В'ятському повіті, у селах найбільш близьких до губернського міста. Славилася виготовленням меблів Троїцька волость, про сільських майстрів якої було відомо, що вони можуть робити навіть роялі. У волості працювало близько 400 кустарів, які робили переважно дешеві меблі. Із цих місць меблева продукція відправлялася в поволзькі губернії, на Нижегородську та Мензелинську ярмарку й навіть у далекий Ірбіт [7, с. 293].

Крім Московського та В'ятського столярних районів існувало ще кілька відомих центрів столярного промислу, розвиток яких був пов'язаний як з ростом великих міст, так і з розташуванням на зручних водних шляхах, або біля залізниць. Так виробництво гнутих меблів поширилося на мордовські села Турдаково, Сайнино, Сиресево і Чиндяново Алатирського повіту. Великі центри виробництва гнутих меблів існували в Красноуфимському і Бирському повітах Пермської губернії. Центри по виробленню кіотів - слободи Мстера Владимирської губ., Борисівка та Томарівка Курської, с. Солотча Рязанської, по виробництву іконостасів - с. Боголюбів Володимирської губ. У Костромській (0,9 тис. промислових селян) і Казанській (1 тис. промислових селян) губерніях вироблялися скрині і ящики, у Саратовській губ. - котушки для ниток, у Калузькій, Тверській та Ярославській губерніях - шевські колодки. Центром по виробленню трун вважалося с. Крехтино в Рязанській губ. У центральній Росії певна концентрація столярного промислу відзначалася в багатьох селах Вязниковського і Гороховецького повітів Владимирської губернії, а також - у Грайворонському повіті Курської губернії, де основним асортиментом столярної справи були кіоти та дошки для іконопису [13. Оп. 1. Спр. 98. Арк. 25 - 28].

Кустарне бондарство було відомим в Росії здавна. Конструкція й форми дерев'яного посуду, прості, раціональні, практичні, виявилися дивно живучі. Поступовий розвиток бондарної техніки вирішило проблему виготовлення великих дерев'яних посудин, необхідних не тільки в домашньому побуті, але й у різних промислових заняттях - шкіряному, фарбувальному та ін. У другій половині XIX – на початку XX ст., незважаючи на широке впровадження в побут фаянсового та металевих посуду різних ємностей, попит на бондарні вироби залишався високим.

Але повсюдному його фабричному розвитку заважали громіздкість, що затрудняла перевезення. На наявність цього промислу позначалося, більш ніж в інших галузях деревоборки, ступінь лісистості місцевості або ж присутність у прилеглих лісах дубових порід, найбільш уживаних при виготовленні бондарного посуду. Так, надзвичайно лісові губернії - В'ятська, Костромська, Новгородська - випереджали багато місць по розвитку бондарного виробництва, але до них примикали й менш лісові Казанська, Пензенська, Тамбовська, Курська, Полтавська, Харківська та Київська губернії, які відносилися до району поширення дуба [9, с. 135 - 142].

До кустарних довбаних виробів ставилися корита, лотки, ночівлі, совки, ковші та ін., які одержали назву щепного товару. Сюди ж включали виробництво лопат, голобель і хомутових кліщів для екіпажів, а також виробництво берд для ткацьких верстатів, самопряток і дерев'яних гребенів для прядок. Одним із центрів виробництва прядок було с. Велике Ярославської губ. У Нижегородському промисловому районі до щепних товарів відносили чашки й ложки. Виготовленням довбаних виробів найбільше займалися в приволзьких та прикамських губерніях - Ярославській, Нижегородській, Костромській, Казанській, Симбірській, Саратовській, В'ятській й Уфимській губернії (до 2 тис. кустарів) [8, с. 225].

Серед інших місць, де кустарі виготовляли довбані вироби, варто назвати Новгородську і Московську губернії. В останньої найбільша концентрація цього промислу спостерігалася у Волоколамському (Серединська і Яропольська волості), Звенигородському (Лучинська), Клиньському (Селинська і Соголевська), Серпуховському (Хатунська і Вельяминовська) повітах. Тут робили бочки, діжки, цебра, жбани для пива й квасу, балії різних розмірів. Найбільш великі партії цього товару на московські ринки поступали із сіл Соголево, Селифанова, Губичей, Русанова Клиньського повіту, Гризлова, Лапіна, Ленькова і Вельямніва Серпуховського повіту [5, с. 345 - 350].

Кустарний токарно-різьблений промисел відрізнявся різноманіттям виробів. У другій половині XIX – на початку XX ст. котушки, рахівниця, крашанки, іграшки робили в Московській губернії. Токарський посуд усіляких видів (чашки, блюдця, миски, сільнички, барила) робили кустарі Семенівського повіту Нижегородської губ., Макарьєвського повіту Костромської губ., Мамадишського повіту Казанської губ., Кирилівського повіту Новгородської губ. Існували мисники й в багатьох

інших місцях Росії. Нагострені сходові баляски, ніжки для столів і стільців у значній кількості робили промислові селяни Казанської й Тамбовської губерній, самопрядки робили промислові селяни Калужської, Курської та В'ятської губерній. Невеликі центри цього промислу відзначалися в Олонецькій, Псковській, Новгородській, С.-Петербурзькій, Костромській, Ярославській, Сибірській, Саратовській та Уфимській губерніях [21, с. 341 - 345].

Існувало ще кустарне веретенне виробництво, але попит на цю продукцію постійно скорочувався у зв'язку з поширенням самопрядки. У Тульській губернії кустарі, обслуговуючи самоварне виробництво, точили «шишки» на кришки і ручки самовару. Із всіх названих токарських промислів найбільш широке поширення мало виробництво посуду в Нижегородській губернії. Для тижневої роботи при виготовленні чашок майстрові було потрібно дві осики, що мали 8 вершків відрізу на висоті грудей, а в рік (30 робочих тижнів) — до 60 таких дерев. Обмаль осикової сировини кустарі намагалися компенсувати березою, що також давала доброякісний матеріал [14. Оп. 4. Спр. 89. Арк. 42].

Концентрація котушково-човникового кустарного виробництва була зафіксована в Шараповській та Ягунинській волостях Звенигородського повіту та у ряді суміжних з ним сіл Рузького повіту, у с. Локотня Ягунинської волості, де понад 100 сільських майстрів-токарів володіли 200 верстатами. Багато тисяч котушок, човників й інших дерев'яних деталей, які використовувалися в ткацькій справі, виготовлялися з берези та осики, що росли в прилеглих лісах. В останній чверті XIX ст. у цьому ж районі з'явилася безліч кустарних майстерень по виготовленню бухгалтерських рахівниць. Найбільша кількість майстерень бути зосереджено в селах Кубинської та Смоленської волостей Верейського повіту. Для цього виду продукції також використали деревину берези й рідше осики. По особливих замовленнях кустарі робили рахівниці з самшиту й чорного дерева, що купували на Нижегородському ярмарку. Збували готові вироби в основному в с. Назар'єво Смоленської волості [22, с. 84 - 85].

До окремого виду кустарної деревообробки відносився ложкарний промисел. У деяких видів ложок черепки обтачувалися на токарському верстаті та прикрашалися різьбленням. Центром цього виробництва був Семенівський повіт Нижегородської губернії, де процвітало й безліч інших видів кустарних промислів. В 90-і роки XIX ст. у повіті налічувалося більше 7 тис. ложкарів. Напередодні Першої світової війни виробництво ложок велося в Богоявленській,

Хвостиковській, Шахдеяській, Чистопольській, Хохломській та Хаханській волостях Семенівського повіту, де в цей час в 136 селах працювало більше 8 тис. промислових селян-ложкарів, з них понад 6 тис. чоловіків та 2 тис. жінок. За рік кустарі робили до 8 млн. ложок різних видів. Як основний вид сировини використалася береза, рідше - осика, ще рідше — привізні клен і самшит. З одного воза березової сировини (0,1 куб. саж.) виробляли до 400 ложок [3, с. 69 - 74].

До складу кустарного стельмаства у другій половині XIX – на початку XX ст. входило кілька промислів: візний, тарантасний, санный, полозний, колісний, ободний дужний. Всі види виробництва транспортних засобів мали в Росії багатомісячну історію. Значні відстані, невпорядковані дороги, порівняльний достаток лісу забезпечували промислу постійного споживача. Селянський віз зношувався в 4 роки, а колесо - щороку. Поява залізниць не зупинило ріст промислу, навпаки до залізничних станцій був потрібний постійний підвіз товарів гужовим транспортом. В 1913 р. число стельмахів нараховувало більше 70 тис. чол. Половина їх концентрувалася в Центрально-Чорноземному районі, що відрізнявся високою щільністю населення й достатком дуба в лісах. З губерній цього регіону тільки Пензенська та частково Курська відправляли надлишки свого виробництва, в основному обіди, у сусідні губернії, інші ж повністю вживали свої ліси лише для власних потреб. На другому місці по поширенню кустарного стельмаства були східні губернії Європейської Росії (понад 20 тис. стельмахів), серед яких виділялася В'ятська губернія. Вона розташовувалася за межами поширення дуба, але, перебуваючи по сусідству з Казанською та Уфимською губерніями, що робили широку заготовлю обідів на вивіз, зуміла налагодити в себе виготовлення різних засобів транспорту, відправляючи їх водними шляхами далеко за свої межі. Третє місце по концентрації стельмаського промислу займав Центрально-Промисловий район, але він, за винятком Нижегородської губернії, працював майже винятково на привізній сировині [24, с. 24 - 29].

Кустарному стельмаству, у порівнянні з іншими видами деревообробки, фабричне виробництво навіть на початку XX ст. не становило конкуренції. Однак на його стані постійно відбивалася наявність високоякісної деревини й, насамперед, дуба, незважаючи на те, що широко використалися такі породи, як береза, в'яз, черемшина, осика. У Центрально-Промисловому районі значну кількість засобів пересування робили в Московській губернії, яку у всіх напрям-

ках перетинали дороги загальнодержавного чення. У Верейському повіті (Богородська і Вишегородська волості), Клиньському повіті (Петровська вол.), Можайському повіті (Єлмановська вол.), Подільському повіті (Десенська вол.), Рузьському повіті (Судниковська вол.) та Серпуховському повіті (Киясовська вол.) промислові селяни виготовляли для широкого московського ринку багато сотень усіляких возів та екіпажів: шарабанів, напівфаєтонів, пролеток, тарантасів, саней, дитячих санок та ін. [25].

Із другої половини XIX ст. швидкими темпами розвивався центр санного промислу в селі Лухменський Майдан Пензенської губернії, що базувався на власній сировині. Саньми забезпечувалися розташовані поблизу повітові міста Інсар та Наровчат, безліч саней збувалося місцевим візникам, ішло у степові райони Заволжя, у Самарську й Сибірську губернії. В 1990-і рр. у Лухменському Майдані сани робили в 100 господарствах, в 1911 р. - тільки в 22, що значною мірою було пов'язане зі скороченням лісових площ. Більшість майстрів перейшло на виготовлення обшивних саней, що призначалися для виїздів. Виготовляли й прості дровні для перевезення дров і колод. Зі святкових виїзних саней найбільше поширення одержали кошовні, що призначалися для виїздів на весілля, у гості, катання на Масляницю. На виготовлення цих видів транспорту була потрібна найрізноманітніша деревина. На полози йшли тверді породи - дуб ясен і клен, на інші частини - береза, липа, осика, молодий в'яз [15. Оп. 9. Спр. 70. Арк. 65].

Певна частина кустарів-стельмахів займалася тільки виготовленням коліс і частин до них. Широкий попит на колеса відзначалися повсюдно, тому колісники працювали в багатьох губерніях. Але особливій концентрації цей промисел досягав у Казанській, Сибірській, Пензенській, Уфимській і Московській губерніях. На південь і схід від Москви помітну роль у промислі грали Курська, Воронежська, Саратовська й Харківська губернії. Значна кількість кустарів-колісників працювалася у В'ятській і Новгородській губерніях. Там, де рівень виробництва був високим і попит на колеса мав тенденції до збільшення, кустарі використали дуб, ясен, в'яз, деревину яких відрізняла в'язкість, гнучкість й одночасно твердість і пружність. У південних губерніях цінувався обід з карагача. Обіди для коліс гнули в спеціальних парниках, де распарка тривала до півтори доби. Маточини виточували на верстаті. На початку XX ст. на маточину стали надягати металеве кільце, а на колеса - металеві шини [24, с. 3-9].

Широке поширення мав і дужний промисел, центри якого зустрічалися в Курській, Калужській, Рязанській, Пензенській, Саратовській, Тамбовській, Нижегородській, Тверській та частково в Уфимській, Пермській, Казанській, В'ятській губерніях. У них дужним промислом було зайнято понад 1500 кустарів. У Білгородському та Корочанському повітах Курської губернії наприкінці XIX ст. дужним промислом займалося понад 450 кустарних господарств, до кінця першого десятиліття XX ст. залишилося лише 165 господарств. На скорочення промислу вплинуло те, що поширювалося застосування дишельної упряжі (традиції німецької колоністської культури), що не вимагала використання дуги. У ряді місць занепад промислу був пов'язаний з повним винищенням лісів, що змусило кустарів займатися розведенням різних видів верби, придатної для гнуття дуг. Так, курські дужники стали вирощувати на низинних сирих ділянках «прядив'яну» рокиту. Значну кількість дуг на основі плантацій верби робили й у Казанській губернії [17, с. 518 - 520].

В кустарній деревообробці особливе місце займали промисли, пов'язані з виготовленням виробів з лубу, лика й береста. Географія їх була надзвичайно широкою, але найважливіші центри розташовувалися в прикамських і приволзьких губерніях. Луб, здертий з молодих липок, називався ликом, а луб, розмочений і роздраний на волокна, називався мочалом. У цих промислах широко використалася й береста - верхній шар березової кори. Багато сторіч російські селяни займалися виготовленням із цієї сировини різноманітної пакувальної тари - рогож, лантухів, сумок, коробів, полотен, а також мотузок, риболовних снастей, упряжі та ін. Майже до кінця XIX ст. основна маса сільського населення Росії носила постолі, які робилися з лика [16. Оп. 1. Спр. 241. Арк. 312].

Перший етап рогожно-кулеткацького промислу, який полягав у виробленні сирого матеріалу (лубу, лика, мочалу) був характерний для В'ятської, Казанській, Пермської, Уфимської та ряду інших багатолісових губерній. Звідси сировина надходила в кустарні осередки, де промислові селяни робили лантухи та рогожі, але більша частина йшла на Нижегородський ринок. В 1906 р. на Нижегородський ярмарок було привезено 625 тис. пудів мочалу і 400 тис. штук лубу, в 1909 р. — 670 тис. пудів мочалу й 400 тис. штук лубу, в 1911 р. - 675 тис. пудів мочалу й 300 тис. штук лубу. Наприкінці першого десятиліття XX ст. у Російській імперії вживалося 2762500 пудів мочалу. Така цифра складалася з розрахунку, що на кожному

верстаті, що обслуговувався трьома робітниками, за сезон перероблялося 100 пудів мочалу. Переробкою мочалу на рогожу, кульок і циновку було зайнято понад 82 тис. кустарів. Для цього виробництва були потрібні липи у віці 40-60 років [9, с. 52 - 57].

У виробках з лика та лубу особливе місце займало плетиво постолів, які із глибокої стародавності й до початку ХХ ст. залишалися головним взуттям багатьох тисяч селян. Промисел швидко поширився й прийняв широкі розміри в Костромській, Нижегородській, Казанській, Уфимській, Симбірській, Пензенській, Владимирській, Рязанській губерніях, на території яких на початку ХХ ст. ним було зайнято понад 10 тис. кустарів. У Костромській губернії плетивом постолів займалися майже у всіх повітах, але найбільше зосередження кустарів відзначалося в Семенівсько-Лапотній волості Кінешемського повіту, де постолі плели в 33 селах. Ринком збуту був волосний центр - багате торговельне село Семенівське-Лапотне. Спад промислу намітився лише до початку ХХ ст., коли молодь стала носити шкіряне взуття, а взимку - писані валянки [11, с. 342 - 350].

У Нижегородській губернії плетиво постолів відзначалося повсюдно, особливо в лісистих повітах, але висока товарність цього ремесла відзначалася насамперед у Семенівському, Ардатовському, Васильсурському, Нижегородському повітах. У деяких місцях цієї території поряд з постоломи плели личані кошелі, а деякі майстри з лика вміли плести портфелі, портсигари й інші предмети. Малодохідність промислу змушувала багатьох кустарів займатися новою справою - виготовленням валяного чобота [25].

У виробництві плетених виробів із прута особливе місце займав промисел по виготовленню кошиків. Наприкінці ХVІІІ - першій половині ХІХ ст. виробництво плетених виробів із прута в основному зосереджувалося в губерніях центральної Росії. Але у другій половині ХІХ - на початку ХХ ст. кустарне кошикарство поступово охопило й інші території, збагатившись при цьому застосуванням нових закордонних матеріалів: бамбука та ін., що в значній мірі розширило асортименти й змінило форми виробів. На початку ХХ ст. попит на плетені вироби став перевищувати пропозицію. Особливий попит на кошики як тару для пляшок пред'являли пивоварні заводи. Так, тільки в одній Самарі для двох пивоварних підприємств щорічно було потрібно близько 30 тис. кошиків. Такий попит могли задовольнити 80-100 кошикарів. У день майстер міг сплести 3-5 пивних кошиків (або 7-100 білизняних кошиків або 1-1,5 скриньки) [21, с. 112 - 115].

Важливим центром кустарного кошикарства було Підмосков'я - Звенигородський, Рузький і Коломенський повіти. Серед них своєю продукцією особливо прославився Звенигородський повіт, де плетивом займалися в п'ятьох селах - Більші й Малі Вяземи, Шараповка, Кобякова і Бутинь, що розташовувалися в 1-3 верстах від ст. Голицино Московсько-Брестської залізниці. Асортименти плетених виробів у цьому районі був надзвичайно широким - кошики для квітів, кондитерських, парфумерних товарів, обплітання скляного посуду, іграшки, меблі. У Рузькому повіті плетивом займалися кустарі в 22 селищах. Розвиток кустарного кошикарства широко підтримувало Московське земство. Воно сприяло створенню складів для сировини і товарів, навчанню кустарів, а також налагодило збут продукції через свій Кустарний музей [20, с. 224 - 225].

У другій половині ХІХ - на початку ХХ ст. кустарне суднобудування продовжувало залишатися найважливішим промислом у Новгородській, Нижегородській, Костромській, Тверській, Ярославській, Казанській, Пермській й Архангельській губерніях. Його географія охоплювала, насамперед, Волзький басейн, штучні водні шляхи Північно-Заходу (Маріїнська водна система, частково - Тихвінська водна система), Північний річковий шлях, де перевезення на несамохідних судах продовжували грати винятково важливу роль. Значною концентрацією суднобудівних промислів відрізнялася Новгородська губернія, по якій проходили найважливіші водні шляхи, що з'єднували Волгу з Балтикою. На її території кустарне суднобудування було відсутнє лише в Новгородському, Валдайському та Крестецькому повітах, в інших воно продовжувало існувати. Так, значні кустарі артілі суднобудівників працювали на півночі Новгородської губернії, у Череповецькому повіті, на сплавах річках Шухтовкі, Шумпі, Куксарі та Ковжі, що проходили по лісистій місцевості. Заготівля лісу велася на власних ділянках селян, а частково сировина закуповувалася під час торгів у держави. Будували судна двох типів - напівчовна та мариїнки. Розміри череповецьких судів були досить значні - 19-20 сажень у довжину. В 80-90-і рр. ХІХ ст. кустарі щороку будували в цих місцях від 100 до 120 судів [10, с. 88 - 89].

В другій ХІХ - на початку ХХ ст. разом зі скороченням окремих традиційних видів промислів з'являлися нові, обумовлені вимогами часу. У цей період у селянське господарство стали усе більше й більше проникати поліпшені землеробські знаряддя й машини, але дорожнеча заводського виробництва перешкоджала

придбання нової техніки. Поступово кустарі стали освоювати виготовлення землеробських машин, і новий вид промислу став швидко поширюватися. Багато виробництв починалися з виготовлення найбільш простих сільськогосподарських знарядь і машин. Так, у Ржевському і Кашинському повітах кустарі почали робити плуги й козулі по зразках рязанського заводу Липгарта. У Зубцовському повіті кустарі налагодили вироблення льоном'ялок. Ціни на такі машини були значно нижче заводських. Значний розвиток кустарні підприємства по виробленню сільськогосподарських машин одержали в північно-східних губерніях - В'ятській, Вологодській, Пермській, Казанській й Уфимській. На Уралі основні центри цього виробництва зложилися в районі Саранинського і Артинського заводів Красноуфимського повіту Пермської й Благовіщенського заводу Уфимської губерній. Сировину, як правило, майстри здобували на заводах, збували вироби через скупників. У багатьох кустарних майстернях були наймані робітники. До початку ХХ ст. сільськогосподарські машини робили кустарі майже всіх центральних губерній Російської імперії. Так у В'ятській губернії виробництвом сільськогосподарських машин і знарядь було зайнято 1,3 тис. кустарів, у Пермській - й 0,5 тис., у Костромській - 2,7 тис., у Рязанській - 0,8 тис., у Саратовській - 0,8 тис., в Уфимській - 0,6 тис., у Орловській — 0,5 тис. Особливістю цього виробництва було часте з'єднання деревообробки з обробкою металів [15. Оп. 1. Спр. 8. Арк. 120].

Висновки і перспективи подальших досліджень. Таким чином, можна констатувати, що в Російській імперії у другій половині ХІХ – на початку ХХ ст. кустарна обробка дерева належала до найбільш поширених видів господарської діяльності населення. На всіх етапах свого розвитку кустарна деревообробка віддзеркалювала конкретні історичні традиції, природно-географічні особливості, характер господарської діяльності, ступінь розвитку ринкових відносин. Ці чинники формували національні, регіональні та локальні відмінності кустарних деревообробних промислів. В Російській імперії деревообробні промисли мали багатовікову історію, проте найбільш масштабний їх розвиток припадає на другу половину ХІХ – початок ХХ ст. У цей період кустарями були детально відпрацьовані й стандартизовані основні технічні прийоми виготовлення з дерева будь-якого виробу. Дедалі різноманітнішими ставали форми соціальної та техніко-економічної організації деревообробних промислів.

ЛІТЕРАТУРА

1. Богомазова Т.Г. Кустарные деревообрабатывающие промыслы украинцев в конце XIX – начале XX вв.- СПб.: Изд-во Вести, 1999.- 164 с.
2. Ежегодник России 1908 г. (год пятый). – СПб. : Изд-во ЦСК МВД, 1909. – ХС111, 463 с.
3. Журнал Совещания о нуждах деревообрабатывающей промышленности. – СПб.: Тип В. Киршбаума, 1905. – 125 с.
4. Кустарные промыслы: Текущая статистика за 1895/6 сельскохозяйственный год. – СПб.: Тип. В. Киршбаума, 1897. – 200 с.
5. Лозовской В.В. Корзиноплетение и дужное производство в Харьковской, Курской, Рязанской и других губерниях // Отчеты и исследования по кустарной промышленности в России. - СПб.: Тип. В.Киршбаума, 1900 - Т.6.-С.345-350.
6. Обзор главнейших отраслей промышленной деятельности в 1898 г. – СПб.: Изд-во торгово-пром. газеты. 1899. – 68 с.
7. Обзор деятельности Главного управления землеустройства и земледелия. – СПб.: Тип. В. Киршбаума, 1907. – 353 с.
8. Обзор деятельности Главного управления землеустройства и земледелия за 1909 г. – СПб.: Тип. В. Киршбаума, 1910. – 347 с.
9. Обзор деятельности земств по кустарной промышленности. – Пг.: Тип. В. Киршбаума, 1916. – Ч.3. – 315 с.
10. Обзор деятельности Министерства государственных имуществ (ныне Министерства земледелия и государственных имуществ) в царствование императора Александра III. 1881 - 1891. – СПб.: Тип. В. Киршбаума, 1901. – 3, 295 с.
11. Обзор правительственного содействия кустарной промышленности. – СПб.: Тип. В. Киршбаума, 1913. – 125 с.
12. Предпринимательство и предприниматели России от истоков до начала XX века: Сборник / Центр полит. и эконом. истор. России / Редкол.: А.К. Сорокин и др.–М.: РОССПЭП, 1997. – 343 с.
13. РДАЕ.Ф. 9470.
14. РДВІА. Ф.1.
15. РДІА. Ф.395.
16. РДІА. Ф.398.
17. Сборник статистико-экономических сведений по сельскому хозяйству России и иностранных государств. – СПб.: Б/и., 1914. – 615 с.
18. Соловьева Е.И. Промыслы сибирского крестьянства в пореформенный период /

- Е.И. Соловьева. – Новосибирск: Наука, 1981. – 327 с.
19. Станкевич М. Українське художнє дерево XVI – XX ст. / Станкевич М. - Львів, 2002.- 450 с.
20. Труды III Всероссийского съезда деятелей по кустарной промышленности в С.Петербурге.1913г. – СПб.: Тип. Бернштейна, 1914. – Вып. 4. – 461 с.
21. Труды комиссии по исследованию кустарной промышленности в России. - СПб., Тип. В. Киршбаума, 1880. -Т.5. – 454 с.
22. Труды съезда деятелей по кустарной промышленности в С.-Петербурге. – СПб.: Тип. Бернштейна, 1902. – Ч.1. – 131 с; – Ч.2. – 370 с.
23. Филиппов Н. А. Кустарная промышленность России. Промыслы по обработке дерева /Филиппов Н. А. - СПб.: Тип. “Якорь”, 1913.-470с.
24. Цифровые данные о поземельной собственности в Европейской России. – СПб.: Тип. П.П. Сойнина, 1897. – 47 с.
25. Южно-русская сельскохозяйственная газета. -1911. -22 ноября.
-